

PSİKANALİZ ve DİN

Erich Fromm

Özgün Adı: *Psychoanalysis and Religion*
Say Yayınları, 1. Baskı-2006, 115 Sayfa

ARKA KAPAK

Erich Fromm, bu klasik eserde, içgüdüsel ve maddi ihtiyaçların giderilmesini yaşamın tek gayesi olarak gördüğüne inanılan psikanalizin felsefesi ile geleneksel din arasındaki gerilimi değerlendirmektedir. Fromm psikanalizin, dinin ne düşmanı olduğunu ne de onu savunduğunu, daha ziyade dini öğretilerin ardındaki insan gerçeğinin ve bütün büyük dini öğretilerin özünde yer alan insani değerlerin farkına varılmasıyla ilgilendiğini öne sürmektedir.

“Karmaşık dünyamıza uygun ve kışkırtıcı bir kitap bu. Dinin ıskaladığı hususlara işaret ediyor ve hem psikoloji hem din öğretmenlerine değerli bir bilgi kaynağı sunuyor. Psikanalize karşı olanlar için de konuyu kuşatan pek çok korkuyu giderecektir. Bir de bu kitap insanların, psikanalizin onların bilinçaltı çatışmalarını açığa çıkarabildiğini anlamalarına yardım edecektir.” New York Herald Tribune

“Geleneksel dinle onun doğaüstü öğretilerini sorgulayanlara hitap eden bir kitap. Bu tür okura hararetle önerilir, Bir bilinç ve açıklık örneği.” The Atlantic Monthly

Erich Fromm

d. 1900. Frankfurt am Main — ö. Mart 1980, Muratta / Ticino

Alman kökenli Amerikalı antropolog, sosyal felsefeci, tarihçi ve psikanalist.

Sinirli ve huysuz bir baba ile bunalıma eğilimli bir annenin tek çocuğudur. Hahamlar soyundan gelen Fromm'un çocukluğu sofu bir ortamda geçmişse de insancıl eğilimleri onu daha felsefi uğraşlara yöneltir. Birinci Dünya Savaşı onda derin izler bırakır. Zira bu savaş, etkileri günümüze değin uzayan hoyratlık zincirinin başlangıcıdır (siyasete on iki — on üç yaşından bu yana ilgi duymasına rağmen, Amerikan Sosyalist Partisine üye olmak ve Barış Akımı'nda etkin rol almak dışında hiçbir siyasal çalışma ya da eylemde bulunmaz).

Fromm, 1922'de, Heidelberg'de felsefe doktorasını verip Berlin Psikanaliz Enstitüsünde çalışmaya başlar. 1925'de herhangi bir tıp eğitimi görmediği halde, bir yandan psikanaliz çalışmalarını yürütür, öte yandan Uluslararası Psikanaliz Derneğine üye olur. 1929-1932 arasında Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü'nde öğretmenlik yaparken *The Dogma of Christ (İsa Dogmasının Gelişmesi, 1930)* adlı ilk denemesini kaleme alır. 1930'da Frankfurt Okulu çalışmalarına katılır. Burada özellikle H. Marcuse ve T. Adorno ile tanışır. Marksçılıkla Freudculuğu bağdaştırma çabalarına bu dönemde başlar. Nevrozun açıklanmasında sosyo-ekonomik etkenlerden yararlanmayı dener.

1934'te Hitler'in iktidara gelmesi üzerine, o dönemde bulunduğu Cenevre'den ABD'ye göç eder. Amerikan vatandaşı olmak için başvuruda bulunur. Kısa sürede K. Horney ve H. S. Sullivan ile birlikte, kültüralist psikanaliz eğiliminin temsilcisi sayılır. 1934-1962 arasında birçok Amerikan üniversitesinde ders verir. 1962'de New York Üniversitesi psikiyatri profesörlüğüne atanır.

Fromm, yapıtlarında totaliterciliğin ve toplumsal yabancılaşmanın her türlüüne karşı çıkar. Ekonomik verim ve tüketim ideolojisine dair bir 'insancıl planlama' ahlakını ileri sürer; sevginin insanın varoluşunu ilgilendiren sorunların verebilecek tek sağlıklı yanıt olduğunu göstermeye çalışır.

I. SORUN

Bazı insanlar için yanıt dine dönüştür, bir inanç eylemi olarak değil, ama dayanılmaz bir kuşkudan kaçış olarak; bu kararı almalarının nedeni adanmışlıkları değil, güvenlik arayışı içinde olmalarıdır. Kiliseyle değil de insan ruhuyla ilgilenen çağdaş zamanların gözleyicisi bu adımı sınırların zayıflamasının bir başka belirtisi olarak görecektir.

Bu durum tarihsel olarak her zaman böyle değildi. Mısırlıların kültüründe rahipler “ruh hekimleri”ydi, ama Yunanlılarınki gibi kültürlerde bu görev en azından kısmen de olsa filozoflar tarafından üstlenilmişti. Sokrates, Platon, Aristoteles herhangi bir vahiy adına konuştuklarını ileri sürmüyorlardı, ama insanın mutluluğu ve ruhunun açığa vurulması üzerine duydukları kaygının ve aklın üstünlüğüyle konuşuyorlardı. İnsanı kendi içinde bir son ve en önemli araştırma konusu olarak ele alıyorlardı. Onların felsefe ve ahlak hakkındaki kitapları aynı zamanda psikoloji üzerine yazılmış incelemelerdi. Eski çağ uygarlıklarının bu geleneği, Rönesans'ta da devam etti; “Psychologia” sözcüğünü ilk kez kullanan kitabın (*İşte Bu İnsanın*

Kusursuzluğudur) adında bir alt başlığı olması ne kadar da tipik. Bu gelenek, Aydınlanma Çağı'nda doruk noktasına ulaştı. Aynı zamanda insan ruhunun gözlemcileri de olan Aydınlanma Çağı filozofları, insan aklına olan inançlarından dolayı insanın batıl inançların ve bilgisizliğin olduğu kadar siyasetin de zincirlerinden kurtulması gerektiğini öne sürdüler. Onlar, yanılısamaların sürekliliğini talep eden, varoluşla ilgili bu durumu terk etmeyi öğretiler insana. Onların psikanalitik incelemelerinin kökü, insanın mutluluğunun koşullarını keşfetme çabasına dayanır. Mutluluk, onların dediğine göre, sadece içsel özgürlük elde edildikten sonra elde edilir; insan ancak ondan sonra zihinsel olarak sağlıklı olabilir. Ama Aydınlanma Çağı'nın akılcılığı, son birkaç nesil boyunca şiddetli bir değişime uğradı. Artık maddi refahın ve doğayı kontrol altına almanın başarısıyla kendinden geçmiş olan insan için hayatın ve kuramsal araştırmaların birincil kaygısı insan değil. Gerçeği keşfetmenin ve görünenin ötesine geçerek olayların özünü kavramanın bir aracı olarak akıl, yerini nesnelere ve insanları manipüle etmenin bir aracı olarak zekaya bırakmış durumda.

Asıl mesele insanın dine dönmüş ve Tanrı'ya inanmış olup olmadığı değil, sevgiyi yaşayıp yaşamadığı ve gerçeği düşünüp düşünmediğidir. İnsan eğer böyle yaşıyorsa kullandığı simgeler sistemi ikincil derecede önemlidir. Ama eğer böyle yaşıyorsa bunların hiçbir önemi yoktur.

II. FREUD İLE JUNG

Freud'a göre dinin kökeni kendi dışında doğa güçleriyle, kendi içindeyse doğuştan getirdiği güdülerle baş etmek zorunda olan insanın acizliğinde yatıyor. Din, insanın bu içsel ve dışsal güçlerle baş etmek için henüz aklını kullanmadığı ve kendini bu güçleri bastırmak için başka ruhsal güçlerden yardım almak zorunda hissettiği insan gelişiminin erken bir evresinde ortaya çıkar. Bu nedenle insan, bu güçlerle akıl sayesinde başa çıkmak yerine mantıklı bir şekilde baş etmekte aciz kaldığı bu güçleri zapt etmek ve yola getirmek işlevini üstlenen "karşıt-hisler" ya da başka duygusal güçler aracılığıyla başa çıkar.

İnsan, kendi içindeki ve dışındaki bu tehlikeli, ele avuca sığmaz ve anlaşılmaz güçlere göğüs gererken bir çocuk olarak yaşadığı deneyime geri gider ve sanki aynı şeyi şimdi de yaşıyormuş gibi üstün bir aklın ve gücün sembolü olarak gördüğü, sevgisini ve korumasını kazanmak için emirlerine uyması ve yasaklarına karşı gelmekten kaçınması gerektiği babası tarafından korunduğunu hissettiği bir anı hatırlar.

Bu nedenle din, Freud'a göre, bir çocukluk deneyiminin yinelenmesidir. İnsan, tehdit edici güçlerle, çocukken babasına güvenerek, hayranlık duyarak, ama ondan korkarak baş etmeyi öğrendiği güvensizliğiyle nasıl başa çıkıyorsa öyle başa çıkar. Freud, dini çocuklarda gördüğümüz saplantılı nevrozla karşılaştırır. Ona göre din, bir çocukluk nevrozuna yol açan benzer durumlardan kaynaklanan toplumsal bir nevrozdur.

Freud, dinin bir *yanılısama* olduğunu kanıtlama çabasının ötesine geçer. O, dinin bir *tehlike* olduğunu, çünkü dinin tarih boyunca işbirliği içinde bulunduğu çürümüş insani kurumları kutsama eğiliminde olduğunu söyler; daha da ileri giderek dinin insanlara bir yanılısamaya inanmayı öğrettiği ve eleştirel düşüncüyü yasakladığı için zekanın gerilemesinden de sorumlu olduğunu belirtir. ... Freud, çözümleyici yapıtında eleştirel düşüncenin yasaklanmasının bir noktada başka düşünce alanlarında da insanın eleştiri yeteneğini körelttiğini ve böylelikle de aklın gücünü sekteye uğrattığını gösterebildi. Freud'un dine karşı üçüncü itirazı da, dinin, ahlakı çok sarsak zeminlere oturtmasıdır. Ahlaksal normların geçerliği Tanrı'nın emirlerine dayanıyorsa gelecekte ahlak Tanrı'ya duyulan inanca bağlı olarak ayakta kalır ya da çöker. Freud dinsel inancın zayıflamakta olduğunu varsaydığı için din ve ahlakbilim arasında sürüp giden ilişkinin ahlaksal değerlerimizin yıkımına yol açacağını da varsaymak zorundadır.

Ama yalnızca Freud'un din eleştirisinden çıkardığımız sonuçlara bel bağlamamıza gerek yok; Freud açık seçik bir biçimde inandığı normların ve ideallerin neler olduğunu belirtmiştir: Hayırseverlik, hakikat ve özgürlük. Freud'a göre akıl ve özgürlük birbiri için gereklidir. İnsan babacan Tanrı yanılısamasını bırakıp evrendeki yalnızlığı ve önemsizliğiyle yüzleşirse baba evini terk etmiş bir çocuk gibi olur. Ne var ki insan gelişiminin başlıca gayesi bu çocuksu düşkünlüğün üstesinden gelmektir. İnsan gerçekten yüzleşmek için kendini eğitmelidir. İnsan kendi doğal duyulan dışında güveneceği bir şey olmadığını bilirse bu duyulan gereği gibi kullanmayı öğrenir. Yalnızca kendini —tehdit eden ve koruyan— yetkeden kurtarıp bağımsız kılmış özgür insan, yanılısamaya düşmeksizin kendi içinde var olan yeteneklerini geliştirip kullanarak aklının gücünden yararlanabilir, böylelikle de dünyayı ve dünyadaki rolünü nesnel bir biçimde kavrayabilir. Yalnızca büyüyüp

yetkeye bağımlı olan ve yetkeden korkan çocuklar olmaya bir son verirsek kendimiz üzerine düşünmeye cesaret edebiliriz; keza bunun tersi de doğrudur. Yalnızca düşünmeye cesaret edersek kendimizi yetkenin egemenliğinden kurtarabiliriz. Bu bağlamda Freud'un güçsüzlük duygusunun tam karşısının dinsel duygu olduğunu ifade ettiğini söylemek anlamlı olacaktır.

“Doğru bir gerçektir, bir yargı değil. Sözelimi İsa'nın doğumunun nedeninden söz ederken psikoloji, yalnızca böyle bir düşünce oluşuyla ilgilenir, ama böyle bir düşüncenin herhangi bir açıdan doğru ya da yanlış oluşuyla ilgilenmez. Bu düşünce var olduğu sürece psikanalitik açıdan doğrudur. Bir düşünce yalnızca bir kişiye ait olduğu sürece psikanalitik varoluş öznelidir. Ama düşünce bir toplum tarafından —ortaklaşa bir hukukla— resmileştirildiğinde psikanalitik varoluş artık nesnelidir”. Jung

Jung daha sonra bir düşüncenin “var olduğu sürece psikanalitik açıdan doğru” olduğunu belirtir. Ama bir düşünce bir kuruntudan ibaret olsa da, bir gerçeğe karşılık gelse de “var”dır. Bir düşüncenin varlığı onu hiçbir şekilde doğru yapmaz.

Onun öznel ve nesnel arasındaki farklılık ölçütü, bir düşüncenin yalnızca bir bireyin aklına gelip gelmemesine ya da tüm toplumca oluşturulup oluşturulmamasına bağlıdır. Peki, bizler yaşadığımız bu çağda hiç “*folie a millions*”a, bir grubun toptan deliliğine tanıklık etmedik mi? Milyonlarca insanın akıldışı tutkularınca yanlış yönlendirilip tek bir bireyin sahip olduğundan daha az yanılmalı, daha az usdışı olmayan düşüncelere inanabildiğini görmedik mi? Peki öyleyse onların “nesnel” olduğunu söylemenin anlamı ne? Buradaki öznel ve nesnel ölçütü, daha önce söz ettiğim görecelikle aynı öze sahiptir. Daha açık olmak gerekirse bir düşüncenin toplumsal kabulünü sağlayan ve onun geçerlik, doğruluk, “nesnellik” ölçütlerini belirleyen toplumbilimsel göreceliktir.

Jung'un tanımı birçok tanrıbilimcininkiyle ortaktır. Bu tanım kısaca şu cümleyle özetlenebilir: Dinsel deneyimin özü, kendimizden daha üstün güçlere boyun eğmektir.

Freud, insan gelişiminin hedefinin şu ideallerin başarılması olduğuna inanıyor: Bilgi (akıl, gerçek, *logos*), hayırseverlik, acıların hafifletilmesi, bağımsızlık ve sorumluluk. Bunlar, Doğu ve Batı kültürlerinin temelini oluşturan tüm büyük dinlerin; Konfüçyüs ve Lao-tse'nin, Buda'nın, Yahudi azizlerinin ve İsa'nın öğretilerinin ahlaksal özünü oluşturur. Bu öğretiler arasında belirgin vurgu farklılıkları olsa da —örn. Buda acıların hafifletilmesi üzerinde durur, Yahudi azizleri bilgi ve adaleti vurgular, İsa'ya hayırseverliği— bu din öğretmenlerinin insan gelişiminin hedefi ve insana yol göstermesi gereken normlar üzerinde ne dereceye kadar temel bir fikir birliğine vardıklarını görmek kayda değerdir. Freud, dinin ahlaksal özü adına konuşur ve bu ahlaksal hedeflerin tam olarak gerçekleşmesinin önüne geçtiği için de dinin tanrıçılığa ait-doğüstü yönlerini eleştirir. O, tanrıçılığa ait-doğüstü kavramların insan gelişiminin daha erken bir evresinde gerekli ve yararlı olduğunu, ama artık gerekli olmadığını, hatta aslında daha ileri bir gelişimin önünde bir bariyer oluşturduğunu anlatır. Bu nedenle Freud'un *hangi* dini ya da dinin hangi yönlerini eleştirdiğini kesin bir biçimde belirtmezsek Freud'un din “karşıtı” olduğu cümlesi yanıltıcı olacaktır.

Jung'a göre dinsel deneyim özel bir tür duygusal deneyim olarak tanımlanır: daha üstün bir güce teslim olma, bu üstün güç ister Tanrı olarak adlandırılсын isterse bilinçaltı.

Freud ve Jung'un ayrı ayrı görüşlerini toplarsak, Freud'un ahlakbilim —“dinsel” olarak adlandırılabilen bir tutum— adına dine karşı çıktığını söyleyebiliriz. Öte yandan Jung, dini psikanalitik bir olguya indirger ve bilinçaltı da dinsel bir olgu olarak ele alarak yüceltir.

John Dewey dini ve dinsel deneyimi birbirinden ayırır. Ona göre dinin doğüstü dogmaları insanın dinsel tutumunu zayıflattı ve çökertti. ... Tıpkı Freud gibi Dewey de şöyle der: “*insanlar hiçbir zaman hayatta daha iyiye ulaşmak için sahip oldukları güçleri tamamiyle kullanmadılar, çünkü kendi sorumlu oldukları işlerin yapılması için kendilerinin ve doğanın dışında başka bir güçten medet umdular*”

III. BAZI DİNSEL DENEYİM TÜRLERİNİN BİR ÇÖZÜMLEMESİ

Öncelikle dinden ne anladığımı açıklığa kavuşturmak istiyorum: *Bir grup tarafından paylaşılan ve kişiye kendine bir yön bulmasını sağlayacak bir zemin ve bir tapınma nesnesi sunan bir düşünceler ve eylemler sistemi.*

Öz-farkındalık, akıl ve düş gücü hayvan varoluşunu niteleyen ‘uyum’u bozdu. Bunların ortaya çıkışıyla insan kuraldışı kaldı ve evrenin hilkat garibesine döndü. ... İnsan doğanın bir parçasıdır, onun fiziksel kurallarına bağlıdır ve bu kuralları değiştiremez, ama doğanın geri kalanının üstündedir. İnsan doğanın bir parçası olmasına karşın bir kenara atılmıştır; evsizdir, ama tüm yaratıklarla paylaştığı eve zincirlenmiştir de. Rastlantısal bir mekan ve zamanda dünyaya fırlatılıp atılan insan gene rastlantısal olarak bu dünyanın dışına iteklenir. Kendinin farkında olduğu için güçsüzlüğünü ve varoluşunun sınırlarını kavrar. Kendi sonunu gözlerinin önüne getirir: Ölümü. Hiçbir zaman varlığının ikiye bölünmüşlüğünden kendini kurtaramaz: İstese dahi zihninden vazgeçemez; yaşadığı sürece bedeninden de vazgeçemez — bedeni onu hayatta kalmaya istekli yapar.

Akıl —insanın kutsanması— da onun lanetidir; akıl insanı yanıt bulmayan bir ikiye bölünmüşlüğü çözüme kavuşturma görevini başarması için bitmez tükenmez bir biçimde uğraşmaya zorlar. İnsan varlığı bu açıdan diğer tüm organizmalardan farklıdır; o sürekli ve kaçınılmaz bir dengesizlik durumundadır. ... İnsan *canı sıkılabilen, tatmin olmayan* ve kendini cennetten kovulmuş gibi hissedebilen tek hayvandır.

Akılın belirişi insanın içinde kendini yeni çözümler için bitmez tükenmez bir biçimde çabalamaya zorlayan bir ikiye bölünme yarattı. ... İnsan kendine kendini ve varlığının anlamını açıklamak zorundadır. ... Bir amaca, bir düşünceye ya da Tanrı gibi insanın üstündeki bir güce bağlılık, yaşarken duyduğumuz tamamlanmışlık ihtiyacının bir ifadesidir.

Dinsel gereksinimi olmayan —kendine yön verecek temel ilkelere ve bir tapınma nesnesine ihtiyaç duymayan— hiç kimse yoktur; ama bu cümle bize dinsel gereksinimin ortaya koyduğu kendine has çerçeve hakkında hiçbir şey söylemez. ... Mesele *dinin olup olmaması* değil, *dinin ne tür olduğudur*; din insanın gelişimine katkıda bulunup kesin bir biçimde onun gücünü açığa mı çıkarıyor yoksa bu gücü felce mi uğrattıyor.

Psikanalist, nevrozu incelerken dini incelediğini keşfeder. Nevroz ve din arasındaki bağlantıyı gören Freud’du; Freud dini insanoğlunun ortak bir çocukluk nevrozu olarak yorumlar, onun bu ifadesini tersine çevirmek de mümkündür. *Nevrozu bir tür kendine özgü bir din şekli*, daha özeldir de dinsel düşüncenin resmi olarak kabul görmüş modelleriyle çelişen dinin ilkel biçimlerine bir geri dönüş olarak yorumlayabiliriz.

Olgunluğa ve bütünlüğe eremeyen kimse şu ve ya bu şekilde nevroza yakalanır. ... İnsan enerjisini kendi üst benliğinin hedefleri doğrultusunda toplayamazsa daha düşük hedeflere yönelir; eğer kafasında dünyanın ve kendisinin dünyadaki konumunun gerçeğe yaklaşan bir resmi yoksa göz boyayıcı bir resim yaratır ve bu resme dogmalarına inanan bir dindarın inatçılığıyla sıkıca sarılır.

Paraya, başarıya ve piyasanın iktidarına tapma modern putperestliğin ortak ve etkili bir biçimi olarak karşımıza çıkar; ne var ki bu ortak düzenin yanı sıra karşımıza bir başka şey daha çıkar.

Faşizm ya da Stalinizm gibi sistemlerin nasıl olup da milyonlarca insanı etki altına aldığını ve onları kendi bütünlüklerini feda etmeye hazır kılıp bir ilkeye —“benim ülkem, haklı ya da haksız”— bağladığını anlamak istiyorsak bu yönelmenin totemciliğe özgü, dinsel niteliğini göz önünde bulundurmalıyız.

Bir dinsel kült ve nevroz arasında, elde edilen doyum göz önüne alındığında kültü nevrozdan büyük ölçüde üstün kılan tek bir önemli fark vardır. Babaya karşı nörotik bir saplantı içinde olan bir hasta, ata tapmacılığının genelde bir kült olarak uygulandığı bir kültürde yaşasaydı duygularını yoldaşlarıyla paylaşabilirdi ve kendini yapayalnız hissetmezdi. Her nevrozun en acılı halkası da bu yapayalnızlık, bu başkalarından ayrı tutulmuşluk duygusudur. En akıldışı yönlendirmeler bile hatırı sayılır sayıda insanca paylaşıldığında kişiye nevrozlu insanın yoksun olduğu diğerleriyle bir olma, güvenilirlik ve kararlılık duygularını verir. Bir grupça paylaşılacak

koşuluyla insana teselli olmayacak insanlık dışı, kötücül ve sağduyudan yoksun hiçbir şey yoktur. Bunun için en ikna edici kanıt da, geçmişte tanık olduğumuz ve hala tanık olmaya devam ettiğimiz kitlesel delirme olaylarıdır. Bir öğreti akıldışı da olsa bir kez toplumda güç kazandı mı milyonlarca insan, o öğretiye inanmayı toplum dışına itilmek ve yapayalnız kalmak duygusuna yeğler.

Yalnızca tanrıci ve tanrıci olmayan dinler arasındaki bana göre en önemli fark üzerinde duracağım: *yetkeci* ve *insancı* dinler arasındaki fark.

Yetkeci dinin temel kuralı nedir? ... Sözlükte şöyle yazar: “*Din insanın alınyazısını belirleyen ve saygı duyulmayı, önünde boyun eğilmeyi ve tapılmayı hak eden kendinden üstün görünmez bir gücü kabul etmesidir.*”

Bir dini yetkeci yapan şey, bu gücün uyguladığı denetimden dolayı saygı duyulmayı, önünde boyun eğilmeyi ve tapılmayı *hak etmiş* olduğu düşüncesidir. “Hak etmiş” sözcüğünü italik harflerle yazdım, çünkü bu sözcük tapmanın, saygı duymanın ve boyun eğmenin nedeninin ilahlığın ahlaksal niteliğinde yatmadığını, sevgiden ya da haklılıktan kaynaklanmadığını, ama Tanrı’nın kontrolü elinde bulundurması, yani insanın üzerinde bir güce sahip olması gerçeğinde yattığını gösteriyor. Bu sözcük, bunun yanı sıra, daha üstün bir gücün kendine tapması için insanı zorlamaya hakkı olduğunu ve boyun eğmemenin ve saygı göstermemenin günah sayılacağını ortaya koyuyor.

Yetkeci dinin ve yetkeci dinsel deneyimin vazgeçilmez bir unsuru, insanın kendini aşan bir güce teslim olmasıdır. Bu tür dinde asıl erdem itaattir, başlıca günah itaatsizliktir. Nasıl ilah her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen olarak tasarlanıyorsa insan da güçsüz ve önemsiz olarak tasarlanır. İnsan ancak tam bir teslimiyetle ilahın lütfunu ve yardımını kazanırsa kendini güçlü hissedebilir. Güçlü bir yetkeye teslim olma, insanın yalnızlık ve eksiklik duygusundan kaçışını sağlayan çıkış yollarından biridir. İnsan teslim olma edimiyle bağımsızlığını ve bütünlüğünü yitirir, ama adeta bir parçası haline geldiği huşu telkin eden bir güç tarafından korunduğunu duyumsar.

Yetkeci bir dinde Tanrı, güç ve baskının simgesidir, o en üstündür, çünkü en üstün güce sahiptir ve insan onunla yan yana konulduğunda tam anlamıyla zayıftır.

Yetkeci laik dinler de aynı ilkeyi izler. Bu kez Önder ya da “Halkın Sevgili Babası”, Devlet, Irk ya da Sosyalist Anavatan tapınma nesnelere haline gelir; bireyin yaşamı önemsiz bir hal alır ve insanın değeri kendi değerinin ve gücünün yadsınmasına dayanır. Çoğunlukla yetkeci din, gerçek insanların gerçek hayatlarıyla neredeyse hiç ilintili olmayan çok soyut ve çok uzak bir ideali gerçek sayar. Şimdiki durumda ve zamanda yaşayan insanların hayatları ve mutlulukları, “ölümden sonra hayat” ya da “insanlığın geleceği” gibi idealler uğruna feda edilebilir; ileri sürülen amaçlar her yolu haklı çıkarır ve dindar ya da laik bir “seçkinler sınıfı”nın elinde soydaşlarının hayatlarını denetim altında tutmaya yarayacak semboller haline gelir.

Buna karşılık insancı din, insanı ve insanın gücünü merkezine alır. İnsan kendini, türdeşleriyle ilişkisini ve evrendeki konumunu anlamak için akıl gücünü geliştirmek zorundadır. Hem kendini hem de başkalarını sevmeye yeteneğini geliştirmeli ve yaşayan tüm canlılarla dayanışma deneyimini tatmalıdır. Bu amacı doğrultusunda kendine rehberlik edecek ilkelere ve normlara sahip olmalıdır. Bu tür bir dinde dinsel deneyim, kişinin düşünce ve sevgiyle kavradığı dünyayla bağına dayanan herkesle bir olma deneyimidir. İnsancı dinlerde insanın amacı en büyük gücü elde etmektir, en büyük güçsüzlüğü değil; erdem kendini gerçekleştirmektir, boyun eğmek değil. İnanç, kişinin duygu ve düşünceleriyle edindiği deneyime dayanan yargılarının kesinliğidir, önerene duyulan saygıdan dolayı önermeleri kabul etmek değildir. Hüküm süren ruh hali sevinçtir, yetkeci dinlerdeyse hüküm süren ruh hali keder ve suçluluktur.

İnsancı dinler tanrıci olduğunda Tanrı insanın hayatı boyunca kavramaya çalıştığı *kendi doğal yeteneklerinin* bir sembolüdür; gücün ve buyurganlığın sembolü değildir, Tanrı’nın *insanın üzerinde bir gücü* yoktur.

İnsancı dinlerin en iyi örneklerinden biri de erken dönemlerde ortaya çıkan Budizm’dir. Buda yüce öğretmendir, “uyanmış kişi”dir, insan varoluşuyla ilgili gerçeği kavramıştır. Doğaüstü bir güç adına değil, akıl adına konuşur. Herkesi aklını kullanmaya ve gerçeği görmeye davet eder; kendi yalnızca gerçeğe ulaşan ilk

kişidir. İnsan bir kez gerçeği bulma yolunda ilk adımı attı mı hayatını öyle bir yola sokmalı ki tüm insanlık için düşünme ve sevmeye yeteneklerini geliştirmek yönünde çaba harcamalıdır. Ancak bunu başardığı ölçüde kendini akıldışı tutkuların köleliğinden kurtarabilir.

İnsancı dinsel sistemlere bir başka örnek de Spinoza'nın dinsel düşüncelerinden gelir. Spinoza tanrıbilime özgü modası geçmiş bir dil kullansa da onun Tanrı anlayışında yetkeciliğin hiçbir izine rastlanmaz. Tanrı dünyayı olduğundan daha farklı yaratamazdı. O hiçbir şeyi değiştiremez; aslında o, tüm evrenle özdeşdir. İnsan kendi sınırlarını bilmeli; kendi dışında kalan ve üzerinde denetim sağlayamadığı güçlerin tümüne bağımlı olduğunu anlamalı. İnsanın kendi güçleri sevgi ve akıldır. İnsan bunları geliştirerek optimum özgürlüğe ve içsel güce kavuşabilir.

İlk Hıristiyanlığın insancı olduğu, yetkeci olmadığı İsa öğretilerinin ruhundan ve ayetlerden anlaşılır. İsa'nın davranış kuralı "*Tanrı'nın krallığı sizin içinizdedir*", yetkeci olmayan düşünüşün sade ve açık bir ifadesidir. Ne var ki yalnızca birkaç yüzyıl sonra Hıristiyanlık yoksulların, gösterişsiz köylülerin, esnafın ve kölelerin dini olmaktan çıkıp da Roma İmparatorluğu'nu yönetenlerin dini haline gelince Hıristiyanlık içinde yetkeci eğilim egemen oldu. ... Gizemcilik güçlü bir biçimde insanın gücüne dayanan deneyim, insanın Tanrı'ya benzerliği ve insanın Tanrı'ya gereksinim duyduğu kadar Tanrı'nın da insana gereksinim duyduğu düşüncesiyle doludur; gizemcilik, insan Tanrı'nın suretinde yaratılmıştır cümlesinin Tanrı ve insanın derin özdeşliğinden söz ettiğini söyler. Gizemciliğe özgü deneyimin özünü korku ve boyun eğme değil, sevgi ve kişinin kendi yeteneklerini öne çıkarması oluşturur. *Tanrı insanın üzerindeki bir gücün simgesi değildir, insanın kendi gücünün simgesidir.*

İnsancı dinlerde Tanrı insanın üst benliğinin suretidir, insanın potansiyel olarak ne olduğunun ya da ne olması gerektiğinin bir simgesidir oysa yetkeci dinlerde Tanrı aslında insana ait olanların biricik sahibidir: Aklın ve sevginin. Tanrı daha kusursuz bir hale geldikçe insan daha kusurlu bir hale gelir. İnsan kendine ait en iyi nitelikleri Tanrı'ya *yansıtır*, böylelikle de kendini yoksunlaştırır. Madem tüm sevgi, tüm bilgelik, tüm doğruluk Tanrı'ya ait —ve insan da bu niteliklerden yoksun— öyleyse insan önemsiz ve değersizdir. İnsan ilk önce önemsizlik hissine kapılır, ama sonra tümüyle aciz ve güçsüz bir hale gelir; tüm yetenekleri Tanrı'ya yansıtılmıştır. Bu yansıtma mekanizmasının tam olarak aynısı mazoşist, itaatkar bir kimsece kurulan kişilerarası ilişkilerde de gözlemlenebilir. Bu tür ilişkilerde kişilerden biri diğerine karşı korkuyla karışık hayranlık duygusu besler ve kendi yeteneklerini ve arzularını diğerine atfeder. Bu, insanların, en insanlık dışı düzenlerin önderlerini bile aşırı bilgelik ve iyilik nitelikleriyle allayıp pullamasına neden olan mekanizmanın aynısıdır.

İnsanın sahip olduğu her şey artık Tanrı'nındır ve insanda kalan hiçbir şey yoktur. *İnsan kendine yalnızca Tanrı yoluyla ulaşabilir.* Tanrı'ya taparak insan, yansıtma yoluyla yitirdiği, kendine ait parçayla bağlantı kurmaya çalışır. Sahip olduğu her şeyi Tanrı'ya verdikten sonra, ondan, aslında kendine ait olan bu şeylerin bir kısmını geri vermesini ister. Ama sahip olduğu her şeyi tamamen yitirmiş olduğu için insan Tanrı'nın insafına kalmıştır.

Ama insanın kendi yetilerine yabancılaşması; onun yalnızca Tanrı'ya karşı kölece bir bağımlılık hissetmesine neden olmaz, aynı zamanda onu ahlaksız biri haline de getirir. İnsan sevmeye ve düşünmeye yeteneklerini kullanmazsa kendine ya da türdeşlerine inancı olmayan biri olur. Bunun sonucu olarak "kutsal" ve "laik" arasındaki ayırım doğar. İnsan dünyevi etkinliklerinde sevgiden yoksun olarak hareket eder, hayatının din için ayrılmış dilimindeyse günahkar olduğunu duyumsar (gerçekten de günahkardır, çünkü sevgisiz yaşamak günah içinde yaşamaktır) ve yitirdiği insanlığın bir kısmını, Tanrı'yla ilişki içinde, geri almaya uğraşır. ... İnsan üzücü bir açmazın içinde sıkışıp kalır. Tanrı'yı yüceltikçe kendini önemsizleştirir. Önemsizleştikçe de kendini daha günahkar hisseder. Daha günahkar hissettikçe Tanrı'yı daha da yüceltir —ve o ölçüde kendini tekrar ele geçirmekten uzaklaşır.

İnsanların duygu ve düşünceleri kişiliklerine kök salmıştır, kişilikleri de insanın yaşam pratiğinin tam bir düzenlenişinin —daha net bir biçimde söylersek toplumun sosyoekonomik ve siyasal yapısının— bir kalıba dökülmesiyle oluşur. Kitleleri boyun eğdirerek denetim altına alan güçlü bir azınlıkça yönetilen toplumlarda birey o derece korku duygusuyla aşılanır, o derece güçlü ve bağımsız hissedemez bir hale gelir ki dinsel deneyimi de yetkeci olur. Cezalandırıcı, korku verici bir Tanrı'ya tapmakla benzer özelliklerle tasarlanan bir

öndere tapmak arasında hemen hemen hiç fark yoktur. Öte yandan bireyin kendini özgür ve kendi yazgısından sorumlu hissettiği ya da azınlıklar içinde özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi verdiği yerde insancı dinsel deneyim gelişir. Din tarihi, toplumsal yapı ve dinsel deneyim türleri arasındaki karşılıklı bağıntı üzerine yeterince kanıt sunar. İlk Hıristiyanlık yoksulların ve ezilmişlerin diniydi; yetkeci siyasal baskıya karşı savaşım veren dinsel mezhepler tarihi de bu tutumun aynısını tekrar tekrar gözler önüne serer. Yahudilik içinde de güçlü bir yetke-karşıtı gelenek yeşerebilmiş ve böylelikle de dinin insancıl yönü bir dereceye kadar gelişmişti, çünkü o zamana kadar dindışı yetke için yönetme ve kendi bilgeliğinden bir efsane yaratma fırsatı tam olarak doğmamıştı. Öte yandan din, dindışı güçlerle işbirliği yaptığında kaçınılmaz bir biçimde yetkecileşmiştir. İnsanın kendine yabancılaşması, yetkeye boyun eğmesi, her ne kadar Tanrı'ya tapma maskesi altında olsa bile kendine düşman kesilmesi insanın gerçek düşüşü olmuştur.

Hiç kuşkusuz insan bağımlıdır; ölümün, yaşlanmanın, hastalığın etkisi altındadır; doğayı denetim altına alıp tümüyle kendi işine yarar bir hale getirirse bile o ve onun dünyası evrende minicik lekelerdir. İnsanın kendi bağımlılığının ve sınırlanmışlığının farkına varması başka bir şeydir; bu bağımlılıktan, bağımlı olduğu güçlere tapmaktan zevk alması başka bir şeydir. Gücümüzün nasıl sınırlı olduğunu gerçekçi ve ılımlı bir biçimde kavramak bilgeliğin ve olgunluğun temel bir ögesidir; tapmaksa mazoşist ve kendini yok edicidir. Bunlardan ilki alçakgönüllülüktür, öteki kendini aşağılamadır.

Hastalığa yakalanma, kaza geçirme, aşağılayıcı durumlara düşme eğilimi olan, kendini küçümseyerek dirençsizleştiren insanları görüyoruz. Onlar, bu tür durumlara kendi istek ve gayelerinin dışında düştüklerine inanıyorlar, ama bilinçaltına ait güdülerin bir incelemesi gösteriyor ki onları harekete geçiren şey aslında insanda bulunan en akıldışı eğilimlerden biri, yani zayıf ve aciz olmaya karşı duyulan bilinçaltı arzu; bu insanlar, üzerinde bir denetim kuramadıklarını hissettikleri güçleri hayatlarının merkezine yerleştirme, böylelikle de özgürlükten ve bireysel sorumluluktan kaçma eğilimindedir. Bununla birlikte mazoşist eğilimin çoğunlukla tam karşıtını, egemen olma ve hükmetme eğilimini de beraberinde getirdiğini görüyoruz; mazoşistlik ve egemenlik eğilimleri yetkeci kişilik özelliğinin iki yüzünü oluşturuyor. Bu tür mazoşist eğilimler her zaman bilinçaltıyla ilgili değildir. Bunlar, cinsel mazoşist sapıklıklarda da görülür; burada acı çekme ve aşağılanma için duyulan arzunun giderilmesi cinsel uyarılma ve doyum için bir koşuldur. Bu tür eğilimlere tüm yetkeci laik dinlerde önder ve devletle kurulan ilişkide de rastlarız. Buradaki belirgin amaçsa insanın kendi isteklerinden vazgeçmesi ve öndere ya da devlete itaat etme deneyimini yaşayarak derin bir doyuma ulaşmasıdır.

Aslında her akli başında insan başkalarıyla ilişki kurma gereksinimi duyar; bu yeterliğini kaybetmiş bir insan tümüyle aklını kaçırmıştır. İnsanın kendi dışında kendini ilişkilendirdiği, sevdiği ve kalbinde yaşattığı figürler yaratmasında şaşılacak bir şey yok, çünkü bu figürler insanın bocalamalarına ya da tutarsızlıklarına tabi değil. Tanrı'nın insanın sevme gereksiniminin bir simgesi olduğu yeterince açık. ... Bu, belli ki birini sevmek için duyduğumuz en güçlü arzu oranında sevdiğimiz bir insan olduğu sonucunu verir. Bu durumun sağlamlasını yaptığı şey, topu topu bizim gereksinimimiz ve belki yeterliğimizdir.

Onur, yurt sevgisi, özgürlük gibi kaygılarla güdülenmiş erkeklerin savaşlar başlatması gerekirdi —böyle düşündükleri için böyle de yaptılar. Anne-babaların görev bilinciyle ve çocukları için duydukları kaygıyla çocuklarını cezalandırması gerekirdi- böyle düşündükleri için böyle de yaptılar. Tanrı'yı hoşnut etme arzusuyla harekete geçen insanların dinsiz kimseleri öldürmesi gerekirdi —böyle düşündükleri için böyle de yaptılar. İnsan düşüncesi üzerine Spinoza'nın şu cümlesinde de ifade edilen yeni bir tutum yavaş yavaş kendini gösteriyor: "*Paul'un Peter hakkında söyledikleri, bize Peter'den daha çok Paul hakkında bilgi verir.*" ... Spinoza'nın cümlesi, Freud'un insan kuramının temel bir noktasını içeriyor: Sorunun büyük bir bölümü insanın geçmişine dayanır, insanın bilinçli düşünceleri başka bir davranış verisinden daha fazla ayrıcalığı olmayan —aslında çoğunlukla daha az ayrıcalığı olan— bir veridir yalnızca.

Engizisyon mahkemesi kararlarını savunmak ya da açıklamak için yararlanılan düşüncelerle ırka ya da cinsiyete dair önyargıları açıklamak için yararlanılan düşünceler de aynı usavurma kapasitesinin örnekleridir.

İnsan doğuştan bir sürü hayvanıdır. Hareketleri önderi izlemek ve etrafındaki diğer hayvanlarla yakın ilişki kurmak için doğuştan getirdiği bir güdüce belirlenir. Madem bizler koyunuz, varoluşumuz için sürüyle ilişkimizi yitirmekten ye soyutlanmaktan daha büyük bir tehdit yoktur. Haklı ve haksız, doğru ve yanlış sürü

tarafından saptanır. Ne var ki bizler yalnızca koyun değiliz. Aynı zamanda insanız da; öz farkındalıkla ve doğuştan sürüden bağımsızlık anlamına gelen akılla donatılmışız. Davranışlarımız, doğruluğu başkalarınca paylaşılsın ya da paylaşılmasın kendi düşüncelerimiz sonucu belirlenebilir.

Koyun doğamız ve insan doğamız arasındaki bölünme iki tip yönelme için temel oluşturur: *sürüyle yakınlık kurmaya yönelme ve akla yönelme*. Usavurma, koyun doğamız ve insancıl düşünme yeterliğimiz arasında bir uzlaşmadır. Bunlardan insan doğamız bizi yaptığımız her şeyi aklın yoklamasıyla sınamamız gerektiğine inandırır, bu nedenle de akıldışı düşüncelerimizin ve kararlarımızın akla yatkın olduğunu göstermeye yöneliriz. Ama koyun olduğumuz için de akıl bizim asıl rehberimiz değildir; bize tümüyle farklı bir ilke, sürüye bağlılık ilkesi rehberlik eder.

Düşünmenin iki anlamlılığı, akıl ve usavurma gücü arasındaki ikiye bölünme insanın içindeki temel bir ikiye bölünmenin, eş süreli tutsaklık ve özgürlük gereksiniminin yansımasıdır. Aklın gelişmesi ve tam olarak ortaya çıkması özgürlüğün ve bağımsızlığın tümüyle elde edilmesine bağlıdır. Bu elde edilinceye kadar insan, kendi topluluğunun çoğunluğunun doğru olmasını istediği şeyi doğru olarak kabul etmeye yönelecek; insanın yargıları da sürüyle bağlantı gereksinimi ve sürüden soyutlanma korkusu tarafından belirlenecektir. Pek az kişi, ilişkinin kopması tehlikesine karşın soyutlanmaya göğüs gererek gerçeği söyleyebilir. Onlar insan soyunun gerçek kahramanlarıdır, ama onlara göre hala mağaralarda yaşıyor olmamız gerekirdi. Kahraman olmayan büyük çoğunluk içinse aklın gelişimi, her bireye tam anlamıyla saygı duyulduğu ve devlet ya da başka bir topluluk tarafından kuklalaştırılmadığı; bireyin korkmadan eleştirebildiği ve gerçeğin peşinden gitmenin insanı kardeşlerinden soyutlamadığı, bunun yerine onu başkalarıyla bir hissettirdiği bir toplumsal düzenin ortaya çıkışına bağlıdır. Bu gösteriyor ki ancak insan soyunun tüm bölünmelerinin üstünde bir insan topluluğu oluşturulduğunda, ancak insan soyuna ve onun ülkülerine bağlılık var olan başlıca bağlılık olarak görüldüğünde insan yansızlık ve akıl için tam bir yeterliğe erişir.

Bir düşünce, insanın ahlak yapısına dayanıyorsa güçlüdür.

IV. “RUH HEKİMİ” OLARAK PSİKANALİST

Psikanaliste giden çoğu insan sözcüğün geleneksel anlamıyla hasta değildi, onlar ne yukarıda sözü edilen aleni belirtilerden şikayetçiydiler ne de çıldırmışlardı. Çoğunlukla akrabaları ve arkadaşlarınca hasta olarak kabul edilmiyorlardı ama —Harry Stack Sullivan’ın akıl hastalıklarıyla ilgili özlü ifadesini kullanırsak.- “yaşama güçlükleri” çekiyorlardı. ... Yeni olan şey, ilk kez Freud ve okulunun kapsamlı bir kişilik kuramını, kişilik yapısı içine kök salmış yaşama güçlüklerinin elden geldiğince bir açıklamasını ve değişim için bir umudu öne sürmesiydi. Bu nedenle psikanaliz; giderek dikkatini nörotik *belirtilerin* tedavisinden nörotik *kişilik* içine kök salmış yaşama güçlüklerinin tedavisine çevirmişti.

Bir anlayışa göre *uyma* çözümleyici tedavinin amacıdır. Uyma sözcüğüyle kastedilen insanın kendi kültürü içindeki insanların çoğunluğu gibi hareket etme yeteneğidir. Bu görüşe göre toplumun ve kültürün onayladığı var olan davranış modelleri akıl sağlığı ölçütlerini belirler.

İkinci görüşe göre tedavinin asıl amacı uyum değil, insanın gizil güçlerinin en uygun biçimde gelişmesi ve bireyselliğin gerçekleştirilmesidir. Burada psikanalitik bir “uyum danışmanı” değil, Platon’ın ifadesiyle bir “*ruh hekimi*”dir. Bu görüş insanın doğasında ve işlerliğinde var olan ve tüm kültürlerde geçerli olan değişmez yasalar olduğu önermesine dayanır. Kişilik ciddi bir zarar görmedikçe bu yasalar bozulamaz. İnsan kendi ahlaksal ve zihinsel bütünlüğünü bozarsa tüm kişiliğini zayıflatır, hatta felce uğratar. Mutsuzlaşır ve acı çeker. Kişinin yaşama biçimi içinde bulunduğu kültürce onaylanıyorsa acısının bilincine varmayabilir ya da acısını gerçek sorunundan tümüyle bağımsız şeylerle ilişkilendirebilir.

Benim burada kullandığım anlamıyla “uyum sağlamış” insan, kendini bir eşyaya dönüştürmüş ve içinde göze girme ihtiyacı ve rol değiştirmeye hazır bulunuş dışında değişmez ve şüphe edilmez hiçbir şey bulunmayan kişidir. Çabalarında başarılı olduğu sürece insan, belli bir miktar güvenliğin tadını çıkarır, ama kendi üst benliğine ve insansal değerlere ihaneti ruhsal bir boşluk ve başarı için savaşımı sırasında herhangi bir şey kötü gittiğinde açığa çıkabilecek bir güvensizlik bırakır. Hatta çoğu kez her şey yolunda giderken bile insan, insanlığı beceremeyişinin bedelini ülser, kalp rahatsızlığı ya da başka bir bedensel hastalıkla öder. Ruhsal

sağlamlık ve bütünlük kazanmış insansa, ahlaksız komşusu kadar başarılı olamayabilir, ama kendini değişen talihinden ve başkalarının görüşlerinden dolayı çok daha az incinir kılacak güvenliğe, sağduyuya, nesnellığe sahip olacak ve yeteneğini pek çok alanda geliştirerek yapıcı işler için kullanacaktır.

İnsan gerçeği kavramak için savaşımlar vermeli, ancak bu görevini başardığı ölçüde tam bir insan olabilir. İnsan bağımsız ve özgür olmalı; insan başlı başına bir amaçtır, başka insanların amaçlarının bir aracı değil. İnsan hemcinsleriyle sevgiyle ilişki kurmalı. İnsan eğer sevgisizse tüm yeteneğine, zenginliğine ve zekasına karşın bile içi boş bir kabuktur. İnsan iyi ve kötü arasındaki farkı bilmeli, vicdanının sesini dinlemeyi ve izlemeyi öğrenmeli.

Psikanaliz, öznel kanıların asla doğruluğun yeterli bir ölçütü olmadığını göstermiştir. Bir insan adalet duygusuyla hareket ettiğine inanabilir, oysa onu harekete geçiren şey insafsızlık olabilir. Bir insan sevgiyle hareket ettiğine inanabilir, oysa onu mazoşist bir bağımlılığa duyduğu özlem harekete geçirmiş olabilir. Bir insan görevin kendi kılavuzu olduğuna inanabilir, oysa onun asıl güdüsü gösteriştir. Aslında tüm usavurmalar kullanıcıları tarafından doğru kabul edilir. İnsan, başkalarının yalnızca usavurmalarına değil, kendine de inanmasını ister ve asıl güdülenmesinin anlaşılmasını önlemeye çalıştıkça usavurmalarına daha büyük bir istekle sarılır. ... Psikanalitik süreç başlı başına düşünüldüğünde gerçeğin bir araştırmasıdır.

Tibetli Guruların Hükümleri'nde insanı yanılgıya düşürebilecek on benzerliğin sıralandığını görüyoruz:

1. Arzu, inançla karıştırılabilir.
2. Bağlılık, iyilikseverlik ve şefkatle karıştırılabilir.
8. Kişisel çıkarlarla yapılan davranışlar, yanılgıya kapılarak özgecilik olarak kabul edilebilir.
9. Aldatıcı yöntemler, yanılgıya kapılarak sağgörülülük olarak kabul edilebilir.
10. Şarlatanlar, Bilgelerle karıştırılabilir.

Hiç şüphesiz insanın kendi içinde hakiki olanı yalandan ayırmasına yardımcı olmak psikanalizin, “Hakikat seni özgürleştirecektir” cümlesinin deneysel bir uygulaması olan tedavi yönteminin başlıca amacıdır.

İnsanın hakikati araştırma yeteneğinin ayrılmaz bir biçimde *özgürlüğün* ve *bağımsızlığın* elde edilmesine bağlı olduğu hem insanı dinsel düşünüşte hem de psikanalizde öne sürülür.

Freud, Oidipus kompleksi her nevrozun özünü oluşturduğunu söyler. Freud'un varsayımı şudur; çocuk, anne babadan karşı cinste olana bağlıdır ve çocuk çocukluğa özgü bu düşkünlüğün üstesinden gelemezse akıl hastalıkları ortaya çıkar. ... Yakın akrabayla kurulan cinsel ilişkinin özünü, aynı aile üyelerine karşı duyulan şiddetli cinsel arzu oluşturmaz. Görüldüğü kadarıyla bu şiddetli arzu, çocuğu koruyucu figürlerden birine —ki bunlardan anne ilk ve en etkili olanıdır— bağımlı kılan çok daha derin ve köklü bir arzunun bir yansımasıdır. Cenin anneye ve anne sayesinde yaşar, doğum edimi özgürlük ve bağımsızlık yönünde atılmış tek bir adımdır. Doğumdan sonra bebek hala pek çok açıdan annenin bir bölüntüsü ve parçasıdır, bağımsız bir insan olarak doğumu, yıllar —aslında bir ömür— boyu süren bir süreçtir. Bedensel değil de ruhsal anlamda göbek kordonunu kesmek, insan gelişimi açısından hem büyük bir meydan okumadır hem de en zor ödevdir. İnsan bu birincil bağlarla annesiyle, babasıyla ve ailesiyle ilişki kurduğu sürece kendini korunmuş ve emin ellerde hisseder. O hala bir cenindir, ondan başka biri sorumludur. O, kendini kendi eylemlerinin sorumluluğunu almış, kendi kararlarını veren, “hayatını kendi eline alan” ayrı bir varlık olarak görmenin huzur kaçırıcı deneyiminden kaçınır. Bir çocuk olarak kalan insan, yalnızca ayrı bir varlık olarak kendinin tümüyle farkına varmayla ister istemez bağlantılı olan köklü bir kaygıdan kaçınmaz, aynı zamanda bir zamanlar bir çocuk olarak tadını çıkardığı korunmanın, sıcaklığın ve sorgusuz bir aidiyetin hoşnutluğunu da yaşar; ama büyük bir bedel öder. Tam bir insan olmayı, düşünme ve sevmeye yetilerini geliştirmeyi başaramaz; bağımlı kalır ve her an bu birincil bağları tehdit edildiğinde açığa çıkabilecek bir güvensizlik duygusunu içinde barındırır. Tüm zihinsel ve duygusal eylemleri, bu birincil grubun yetkesine sıkıca bağlıdır; bundan dolayı inançları ve sevgileri kendine ait değildir. ... Bu tür yönelme içinde tüm duygular ve düşünceler iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış olarak değil, alışılmış ya da alışılmamış olarak değerlendirilir.

Anne babaya bağlılık bir —hatta en temel— aile içi cinsel ilişki biçimidir; gene de toplumsal evrim sürecinde başka bağlılıklar kısmen bunun yerini alır. Klan, ulus, ırk, devlet, toplumsal sınıf, siyasal partiler ve pek çok başka kurum ve örgütlenme biçimi ev ve aile haline gelir. İşte ulusçuluğun ve ırkçılığın kökleri buradadır ki

bunlar sırasıyla insanın kendini ve başkalarını özgür birer insan olarak görmemesinin bir belirtisidir. İnsanlığın gelişiminin aile içi cinsel ilişkiden özgürlüğe doğru olduğu söylenebilir.

Aile içi cinsel ilişki tabusu olmasaydı küçük grupların daha büyük gruplarla bütünleşmesi ve bunun biyolojik sonuçları olanaksız olurdu. Toplumsal evrim açısından bu kadar zorunlu bir hedefin güçlü ve evrensel tabularca korunması hiç şaşırtıcı değil. Aile içi cinsel ilişkinin hakkından gelmek için çok yol kat etmiş olsak da onun fethetmiş olduğu topraklarda hiçbir başarı elde etmedik. İnsanın kendini aile içi cinsel ilişkiyi andıran bir biçimde bağlı hissettiği gruplanmalar daha da genişledi ve özgürlük alanı daha da büyüdü, ama klan ve toprağın yerini alan bu daha geniş birimlere karşı hissedilen bağlar hala etkili ve güçlü. Ancak aile içi cinsel ilişki saplantısının kökünün tamamen kurutulması, insanların kardeşliğinin gerçekleşmesine olanak verecektir.

Kısaca özetlersek Freud, Oidipus kompleksi aile içi cinsel ilişki saplantısının “nevrozun özü” olduğunu ifade eder. ... Aslında Freud’un insanın anne ve babasını terk edip gerçekle yüzleşmesi için büyümesi gerektiği görüşü onun *The Future of an Illusion*’da da belirttiği dine karşı temel savını oluşturur. Bu kitaptaki din eleştirisi, dinin insanı tutsaklık ve bağımlılık altına aldığı ve böylelikle de insan varoluşunun en önemli ödevinin, özgürlüğün ve bağımsızlığın elde edilmesinin önüne çıktığı yönündedir.

Bizim kültürümüzde insanların büyük çoğunluğu bağımsızlık savaşımını nevrozlu insanlardan daha önce ve daha kesin olarak bıraktığı için topluma uyum sağlamıştır. Onlar çoğunluğun düşüncelerini tümüyle kabullenmiştir böylelikle de nevrozlu insanların katlandığı çatışmanın şiddetli acısından kurtulmuştur. “Uyum sağlama” penceresinden bakıldığında sağlıklıdırlar, ama bir insan olarak hedeflerinin gerçekleştirilmesi açısından baktığımızda nevrozlu insanlardan daha hastadırlar.

Buda, insanın kendini ve gerçek gücünü bulması için tüm “alışılmış” bağlarından kurtulması gibi uç bir istemde bulunur. ... Kan ve toprak bağlarından kurtulma istemi Eski Ahit’in tümünü kapsar.

Kişi, ancak aile içi cinsel ilişkiye özgü bu bağlardan vazgeçerse kendi grubunu eleştirel bir biçimde yargılayabilir; yoksa hiçbir biçimde yargılayamaz. İlkel kabileler olsun, uluslar ya da dinler olsun pek çok gurup kendi varoluşuyla ve liderinin gücünün onaylanmasıyla ilgilidir; bu guruplar, insanın doğasında var olan ahlaksal sezileri sömürerek gurubun çatışma içinde olduğu yabancılara karşı uyarır. Ama kişinin ahlaksal sezilerini ve yargılarını zapt etmek için de kişiyi kendi grubuna karşı ahlaksal bir tutsaklığa hapseden aile içi cinsel ilişkiye özgü bağlardan yararlanır, böylelikle kişi ahlak ilkelerinin kendi gurubunca çiğnenmesini eleştirmeyecek, ama başkalarınca çiğnenmesi onu şiddetli bir muhalefete sürükleyecektir.

Dinler, dinsel bir bürokrasiyle yönetilen kitlesel örgütlenmeler haline gelir gelmez özgürlüğün mutlak ilkelerini çiğner ve saptırır; tüm büyük dinlerin trajedisi budur. Dinsel bir örgütlenme ve onun temsilcileri bir dereceye kadar ailenin, kabilenin ve devletin yerini alır. Bu tür bir örgütlenme insanı özgürleştirmek yerine köleleştirir. Artık tapılan Tanrı değil, onun adına konuştuğunu ileri süren gruptur. Tüm dinlerde olan budur.

“Kendini sevdiğin gibi komşunu da sev” buyruğu, ifadedeki ufak tefek değişikliklerle tüm insana dinlerin ortak ana ilkesini oluşturur. ... İnsanlar *sevmenin* kolay olduğuna, *sevilmeninse* çok zor olduğuna inanıyor. Pazarlama yöneliminde insanlar sevilmediklerini, çünkü yeterince “çekici” olmadıklarını düşünüyor; çekicilikse görünüşe, giyim kuşama, zekaya, paraya, toplumsal konum ve saygınlığa dayalı. İnsanlar asıl sorunun sevilmenin zorluğu değil de sevmenin zorluğu olduğunu; insanın ancak sevebilirse, sevme yeterliği başka bir insanda sevgi uyandırırse sevilleceğini; sevme yeterliğinin, ama sahte olmayan bir sevme yeterliğinin çok güç elde edilen bir kazanç olduğunu bilmiyorlar.

“Kendini sevdiğin gibi komşunu da sev” öğüdünün en önemli yaşam kuralı olduğunu ve bu öğüdün çiğnenmesinin mutsuzluğun ve akıl hastalığının temel nedeni olduğunu psikanalistten toplanan kanıtlardan daha inandırıcı bir biçimde gösterecek başka bir kanıt yoktur. Eğer sevmekten kaygı, sorumluluk, saygı, başka bir insanı anlama ve başka bir insanın gelişimi için yoğun bir istek duyma deneyimini yaşama yeterliğini anlıyorsak nevrozlu hastanın şikayetleri ne olursa olsun, gösterdiği belirtiler ne olursa olsun bunların köklerinin hastanın sevme yetersizliğine dayandığını söyleyebiliriz. *Çözümsel tedavi aslında hastanın sevme yeterliğini kazanmasına ya da yeniden kazanmasına yardımcı olma çabasıdır.*

Psikanaliz ayrıca sevginin doğası gereği tek bir insanla sınırlanamayacağını gösterir. Bir tek kişiyi seven ve “komşusunu” sevmeyen birinin tek kişilik sevgisi, teslimiyete ya da egemenliğe bağımlılıktır, ama sevgi değildir. Bunun yanında komşusunu seven, ama kendini sevmeyen birinin de komşusuna karşı duyduğu sevgi içten değildir. Sevgi, bir kabul ve saygı tutumuna dayanır, kişi bu tutumu —neticede sadece başka bir insan ve başka bir komşu— olan kendine karşı da göstermiyorsa onun sevgisi hiç mi hiç yoktur. İnsancı dinlerde insanın Tanrı sevgisi kavramının ardında yatan insani gerçeklik insanın üretken bir biçimde sevme, açgözlü olmadan sevme, boyun eğmeden ve baskın olmadan sevme, varlığının doymuşluğuyla sevme yeteneğidir; Tanrı sevgisi de tıpkı böyledir, güçten kaynaklanır, güçsüzlükten değil.

Günahla ve günahı tanıma ve alt etme yöntemleriyle şu ya da bu biçimde ilgilenmeyen hiçbir din yoktur. Elbette farklı dinlerdeki farklı günah kavramları birbirine benzemez. İlkel dinlerde günah esas olarak bir tabunun çiğnenmesi olarak düşünülebilir ve hiç ya da hemen hemen hiç etik bir anlam içermeyebilir. Yetkeci dinlerde günah öncelikle yetkeye boyun eğmemedir, sadece ikincil olarak da etik kuralların çiğnenmesidir. İnsancı dinlerde vicdan yetkenin içselleştirilmiş sesi değil, insanın kendi sesidir; vicdan kendimizi kaybetme tehlikesi yaşadığımızda bize kendimizi hatırlatan bütünlüğümüzün muhafızıdır. Günah her şeyden önce Tanrı’ya karşı değil, kendimize karşı işlerir.

İnsanın suçluluk hissine verdiği tepki ahlaksız ve aciz olmak, kendini tamamen yetkenin merhametine bırakmak ve böylelikle bağışlanmayı ummaktır. Kuşku ve ürküntü, bu tür tövbeciliği yansıtan bir ruh durumudur.

Bu tövbeciliğin sonucu günahkar, ahlaksızlık duygusunun müptelası olur, ahlaksal olarak zayıflar, kendine karşı nefret ve tiksinti duygusuyla dolar ve bu nedenle aşırı ölçüde dövündükten sonra da yeniden günah işlemeye eğilimli olur. ... Kişi, suçluluğun acısının dinmesinin bedelini günahları bağışlama ayrıcalığına sahip olanlara bağımlılığıyla öder.

Eğer bu hastalar kendilerini suçlu hissettiklerini söylemek yerine korktuklarını — cezalandırılmaktan korktuklarını ya da itaatsizlik ettikleri yetke tarafından artık sevilmemekten korktuklarını— söyleselerdi duygularını daha doğru bir biçimde ifade etmiş olurlardı.

Psikanalizin görevi bir yetke olarak değil, ama ifade vermek üzere mahkemeye çağırma hakkı bulunan bir yargıç olarak hastanın bu farkındalığı kazanmasına yardımcı olmaktır. O, hastanın sorunlarıyla ilgilenmesi için ziyaret edilen biri olarak yalnızca hasta için duyduğu kaygının ve vicdanının kendine verdiği ‘etkiyle konuşur.

Psikanalizin ya da sorunla ilgili herhangi başka birinin, hastanın yorucu sezme, hissetme ve ruhunun içinde olup bitenleri yaşama sürecini yenisiyle değiştirmek için yapacağı herhangi bir şey yoktur. Doğrusu bu tür bir ruh araştırması çözümleyici gerektirmez. Kendine birazcık güven duyan ve acı çekmeye hazır olan herkes bunu yapabilir. Çoğumuz yatmadan önce belli bir saatte kalkmak için kesinkes karar verirsek sabah o saatte kalkmayı başarırız. Karanlıkta kalmış şeylere gözünü açarak kendini uyandırmak daha zordur, ama ciddi olarak istediğimizde bu yapılabilir. Açıklığa kavuşturulması gereken bir şey vardır. Doğru yaşamak ya da mutluluğa giden yol üzerine birkaç kitapta rastlanabilecek reçeteler bulamayız. İnsanın kendi vicdanını dinlemeyi ve vicdanına tepki vermeyi öğrenmesi, onu kendinden hoşnut ya da teskin edici bir “gönül rahatlığı”na ya da “iç huzur”a kavuşturmaz. Bu, insanın kendi vicdanı ile barışık olmasını sağlar —bizi edilgin bir mutluluk ve hoşnutluk durumuna değil, vicdanımıza karşı sürekli bir duyarlık taşıdığımız ve ona uymaya gönüllü olduğumuz bir duruma taşır.

Psikanaliz hastanın gerçeği görme, sevme, özgür ve sorumlu olma ve kendi vicdanının sesine duyarlı olma yetisini kazanmasını sağlamaya çalışır.

Dinsel deneyimin bir cephesi de merak etmek, şaşmak ve hayatının, kendi varlığının, insanı şaşkınlığa uğratan hayatla bağlantı sorununun farkına varmaktır. ... Sokrates’in merakın saf bilgeliliğin başlangıcı olduğu sözü, yalnızca bilgelik için değil, dinsel deneyim için de geçerlidir.

Dinsel deneyimin başka bir niteliği de Paul Tillich’in “nihai kaygı” olarak tanımladığı şeydir. ... Hayatın anlamı, insanın kendini gerçekleştirme ve hayatın bize verdiği görevi yerine getirme üzerine nihai bir

kaygıdır. ... Söz konusu nihai kaygı, ister istemez kutsal ve dünyasal arasındaki ayrımı yok sayar, çünkü bu kaygının biçimlendirdiği dünyasal ikincil olarak önemlidir.

Merak ve kaygı tutumunun dışında dinsel deneyimin gizemciler tarafından çok açık bir biçimde gösterilen ve tanımlanan üçüncü bir ögesi vardır. Bu, bir olma tutumudur; insanın yalnızca kendi kendine değil, yalnızca hemcinsleriyle değil, tüm canlılarla, bunun da ötesinde tüm evrenle bir olma tutumudur.

Psikanalizin hastanın merak etme ve sorgulama sezisini uyandırdığı da en az bunun kadar doğrudur. Bu sezi bir kez uyandırıldı mı hasta kendine ait yanıtları bulacaktır. Bu sezi uyandırılmazsa psikanalizin vereceği hiçbir yanıt olamaz, hatta en iyi ve en doğru yanıt bile bir işe yaramaz. Bu merak, analizde tedaviye özgü en önemli ögedir. Hasta kendi davranışlarını, tutkularını ve kaygılarını doğal bulur, sorunlarının nedeninin başkalarının davranışları, kötü şans, yaradılış vb. olduğunu düşünür. Eğer psikanalist etkiliyse bunun nedeni hastanın kendi mutsuzluğuyla ilgili yeni kuramları onaylaması değil, içtenlikle şaşma yeterliği kazanmasıdır; hasta, kendinin varlığından asla kuşku duymadığı bir parçasını keşfettiği için şaşkına döner.

Bu, kişinin örgütlenmiş benliğinin —egonun— sınırlarını yarıp geçerek kendine ait hariç bırakılmış ve yok sayılmış parçayla, bilinçaltıyla temasa geçme sürecidir. Bu süreç, bireyselliğin parça parça edilerek herkesle bir olma duygusunun yaşandığı dinsel deneyimle yakından ilişkilidir.

Bilinçaltımız —yani kendimizi özdeşleştirdiğimiz örgütlenmiş egodan ayrı tuttuğumuz parçamız— en alçak ve en üstü, en kötü ve en iyiyi bir arada barındırır.

V. PSİKANALİZ DİNE KARŞI BİR TEHDİT Mİ?

Dinsel tutumu en çok tehlikeye atan yönelim, benim “pazarlama yönelimi” olarak tanımladığım şeydir.

Tüm uğraşlar, meslekler, statüler kişilik pazarında sergilenir. İşçi, işveren ve serbest çalışan, bunların her biri, materyalist başarıyı kendi hizmetlerinden yararlanacak olan başkalarının kişiliklerinin onaylanmasına bağlıdır.

Beceri ve bütünlük tek başına çok seyrek olarak başarıya götürür. Başarı formülleri “kendini satmak”, “kişiliğini beğendirmek”, “mükemmellik”, “neşelilik”, “kavgacılık” gibi terimlerle ifade ediliyor ve benzeri etiketler ödül kazanan kişilik paketinin üzerine yapıştırılıyor. ... Bir dinin üyesi olmak ve gereklerini yerine getirmek de genellikle başarının koşullarından biri olarak görülüyor.

Kişi kendini başkalarını etkilemek için çok güzel ve çok pahalı bir biçimde tasarlanmış bir meta olarak görür. Biçilen fiyat ne kadar yüksek olursa kişinin değeri de o kadar onaylanır. Bir meta, olarak insan umutla kendi markasını sergiler, tezgahındaki çeşitler içinde göze çarpan olmak ve en pahalı fiyat etiketine sahip olmak için çabalar, ne var ki başkaları kapışılırken kendi es geçilirse bayağılığını ve değersizliğini kabullenir. Hem insana özgü nitelikler hem de işe yararlık açısından kendine ne kadar yüksek fiyat biçilirse biçilsin kişi talihsizliğinden dolayı modası geçmiş olma lanetine katlanmak zorunda da kalabilir.

Bu koşullar altında insanın kendi değerini kavrayışının şiddetli bir acıya neden olması hemen hemen hiç şartıcı değildir. Özsaygı koşulları insanın kendi denetimi dışındadır. İnsan, onaylanmak için başkalarına bağımlıdır ve sürekli onaylanma ihtiyacı içindedir; acizlik ve güvensizlik kaçınılmaz sonuçlardır. Pazarlama yöneliminde insan kendi kimliğini kaybeder; kendine yabancılaşır.

En yüce değer başarıysa ve sevgi, doğruluk, adalet, yumuşak başlılık, merhamet insanın bir işine yaramıyorsa, insan bu idealleri *öğretir*, ama onlar için *mücadele etmez*. İnsan sevgi tanrısına tapıtığını düşünebilir, ama aslında kökleri pazarlama yöneliminde yatan sahici hedeflerinin bir ülküleştirilmesi olan bir puta tapar. Yalnızca din ve kilise geleneğinin hayatta kalmasıyla ilgilenenler bu durumu kabullenebilir. İnsan kilisenin limanına sığınır, çünkü içindeki boşluk onu bir tür sığınak bulmaya zorlar. Ne var ki dini öğretmek dindar olmak anlamına gelmez.

Dinsel tutuma karşı asıl tehdidin psikanaliz ya da başka bir bilim değil, kökleri dünyevi kültürümüzün tümüne yayılmış olan insanın kendine yabancılaşması ve kayıtsızlaşması olduğunu anlayacaklardır.

İnsan doğa üzerine kuramlar geliştirir ve doğayla baş etmek için belli alışkanlıklar edinir, bu alışkanlıklar da dininin bir parçası haline gelir. Din bu yönüyle doğayı başarıyla idare etmek için teknikler geliştirmek üzere doğayı anlama işlevini bilimle paylaşır, bu nedenle dinin bu yönünü bilimsel-büyülü yön olarak adlandırıyorum. ... İnsan yıldızların hareketini, ağaçların büyümesini, sellerin, gök gürültülerinin, depremlerin nasıl ortaya çıktığını merak ettiğinde bu olayları kendi insana özgü deneyimiyle karşılaştırarak açıklayan varsayımlar üretebildi. İnsan nasıl kendi hayatındaki olaylar üzerindeki keyfi kontrolleri ve insan ilişkilerinin etkilerini kabul ettiyse, bu tür doğa olaylarının arkasında da tanrılar ve şeytanlar olduğunu varsaydı. ... İnsan kendi başına gerektiği gibi sağlayamadığı bu pratik ihtiyaçları karşılamak için tanrılara başvurur; uğruna dua etmediği ihtiyaçlarıysa zaten kendi karşılayabilecek güçtedir. ... Doğu dinlerinin daima dinin insanı ele alan parçası ve doğaya açıklama getirmek isteyen yönleri arasında keskin bir ayrıma gitme eğilimi olmuştur. Batıda şiddetli fikir dalaşlarına ve işkencelere neden olan dünya sonlu mudur Sonsuz *mudur* ya da evren sınırsız mıdır, değil midir gibi sorular, Hinduizm ve Budizm içinde ince alay ve mizahla ele alınmıştır. Buda, öğrencilerinin bu tür sorularıyla karşılaştığında tekrar tekrar şu yanıtı verir: “*Bilmiyorum ve ilgilenmiyorum, çünkü yanıt ne olursa olsun beni ilgilendiren tek soruna bir faydası yok: İnsanın acıları nasıl hafifletilir?*”

Aydınlanma Çağı'nda din karşıtı savların birçoğu dinsel düşünceye karşı değil, dinin bilimsel savların inanca dayandırılması iddiasına karşı yöneltilmişti.

Tüm dinlerde ayinler en önemli öğelerdir. Psikanalistler ayinlere özel bir önem verir, çünkü hasta gözlemleri ayinlerin dinsel biçimlerinin doğası üzerine yeni kavrayışlar vaat eder gibidir.

Kendimize bir yön bulmak için sadece varlığımıza biraz anlam katan ve hemcinslerimizle paylaşabileceğimiz bir sisteme ihtiyaç duymayız; aynı zamanda başkalarınca da paylaşılan *eylemler* ile egemen değerlere bağlılığımızı gösterme ihtiyacı da duyarız. Bir tören, genellikle, *ortak değerlere kök salmış ortak savaşımını yansıtan ortaklaşa bir eylemdir.*

Birini selamlamak, bir sanatçıyı alkışlayarak onurlandırmak, ölüye saygı göstermek ve pek çok başka alışkanlıklar günümüzün dünyevi ussal ayinlerinin basit örnekleridir.

Nasıl rüyaların ve mitlerin simgesel dili, duyuşal deneyimin imgeleri yoluyla duyguların ve düşüncelerin özel bir anlatımına, ayin de *eylem* yoluyla duyguların ve düşüncelerin simgesel bir anlatımıdır.

Yetkeci siyasal düzenlerin liderlerince ortak ayinlere duyulan gereksinimin değeri fazlasıyla bilinir. Onlar, siyasal açıdan renkli törenlerin yeni biçimlerini sunarak bu gereksinimi karşılar ve bu sayede sıradan yurttaş yeni siyasal inanca bağlar. Demokratik kültürlerde günümüz insanı için çok fazla anlamlı ayin yoktur. Bu nedenle ayine özgü deneyimlerin çok farklı biçimler alması şartırcı değildir. Localardaki gösterişli ayinler, devletin yurtseverce yüceltilmesiyle ilgili ayinler, nazik davranışlarla ilgili ayinler ve daha pek çokları bu ortak eyleme duyulan gereksinimin yansımalarıdır gene de bunlar yalnızca ibadete ilişkin amacın güçsüzleşmesi ve ahlak ve etik tarafından resmen kabul edilmiş ideallerden ayrı düşmeyi gösterir.

Ayine duyulan gereksinim yadsınamaz, ama çoğunlukla küçümsenir. Öyle görünüyor ki dindar olmak, ayinlere özgü anlamsız alışkanlıklara kendimizi kaptırmak ve bu gereksinimin verdiği hoşnutluğu tatmadan yaşamak seçenekleriyle baş başa kalmış durumdayız. Ayinler kolayca tasarlanıp bulunabilseydi yeni insancıl ayinler yaratılabilirdi.

Tanrı simgesinin kabulünü ya da inkarını merkezine alan dinle ilgili tartışmalar, din sorununun insana özgü bir sorun olarak kavranmasının önünü keser ve insancıl anlamda dinsel olarak adlandırılacak bir insan tutumunun gelişmesini engeller.

Asıl çatışma Tanrı inancıyla “tanrıtanımazlık” arasında değil de insancıl, dinsel bir tutumla güçlü bir inanç içinde nasıl açığa vurulursa vurulsun —ya da gizlenirse gizlensin— putperestliğe eşdeğer bir tutum arasındadır.